

تأثیر بحران پژوهی گروه‌های تکفیری در آینده سیاسی جهان اسلام

یونس مسعودیان^۱

چکیده

در عصر کنونی و با توجه به گسترش روزافزون علوم مختلف تعریف مفهومی به نام آینده پژوهی جایگاهی خاص را به خود اختصاص داده است. از آنجایی که اسلام دینی جهان‌شمول می‌باشد، پرداختن به آینده سیاسی آن و کشورهای اسلامی امری اجتناب‌ناپذیر است. پرداختن به این مهم از آن رو دارای اهمیت است که دشمنان اسلام در داخل و خارج از مرزهای جغرافیایی ممالک اسلامی به این گروه‌ها و فعالیت آنان چشم دوخته‌اند. این دیدگاه باعث شده است تا سؤال اصلی مقاله بر این پایه استوار گردد که بحران پژوهی گروه‌های تکفیری چه تأثیری در آینده سیاسی جهان اسلام خواهد داشت؟ در پاسخ به این سؤال فرضیه عنوان کرده است که پیش‌بینی تحركات گروه‌ها و فرقه‌های تکفیری می‌تواند از خطرات جدی آن‌ها به‌منظور ضربه زدن بر پیکره‌ی سیاسی و فرهنگی اسلام جلوگیری کرده و فضای سیاسی در عرصه‌ی بین‌الملل را به نفع جهان اسلام تغییر دهد. روش پژوهش مقاله فوق بر اساس توصیفی - تحلیلی با تکیه بر متون کتابخانه‌ای و استفاده از منابع معتبر در بستر فضای مجازی می‌باشد. یافته‌های تحقیق حکایت از آن دارد که استفاده از تجربیات تاریخی اسلام در مقابله با گروه‌های تکفیری و تلفیق آن‌ها با نظریات نوین از جمله بحران پژوهی و آینده پژوهی در کنار تئوری‌هایی همچون آشوب، ستیز، بازی‌ها و پیچیدگی؛ جهان اسلام را در زمینه‌ی پیشگیری از آسیب چنین فرقی در امان نگاه داشته و باعث پیشرفت ممالک مسلمان در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی و... خواهد شد.

واژگان کلیدی: بحران پژوهی، آینده پژوهی، روابط سیاسی، گروه‌های تکفیری، جهان اسلام

شماره ۱ (۲۸)

سال ۱۰
بهار ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۴/۰۸

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۵/۲۴

صص: ۱۰۱-۱۲۰

DOI: 10.2783.4999/CSIW.2306.1277.1.28.6

^۱ دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی (اندیشه سیاسی)، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد همدان، همدان، ایران

yoomn.ir@gmail.com

مقدمه

آینده‌پژوهی^۱ عنوانی است که در عصر کنونی به‌عنوان علمی نوین شناخته می‌شود. این علم یکی از زیرشاخه‌های علوم اجتماعی است که هم‌راستا با تاریخ وقایع و علوم گوناگون پیشرفت می‌کند. آن‌گونه که در باب تفسیر این رشته بیان شده است؛ متخصصین و اندیشمندان آن به دنبال این موضوع هستند که زندگی انسان در ابعاد گوناگون و در آینده با چه تغییر و تحولاتی روبه‌رو خواهد شد؟ مفهوم آینده‌پژوهی از آواخر جنگ جهانی دوم در ادبیات جهانی جایگاه خود را به دست آورد (O'Toole, 2015:1). علم سیاست با توجه به آنکه دارای فراز و نشیب‌های فراوانی در عرصه‌های مختلف خود می‌باشد، باید در حوزه‌ی آینده‌پژوهی و بحران‌های پیش‌رو خویش اقدامات علمی بسیاری را انجام دهد تا با پیش‌بینی‌های قابل قبول بتواند کشورها و عرصه روابط بین‌الملل را از آسیب‌های احتمالی و قطعی مصون نگاه دارد. از آنجایی که جهان اسلام و کشورهای آن دارای اهمیتی خاص در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، زیست‌محیطی و غیره در بین سایر دولت‌ها می‌باشند، نگاه به آینده‌ی آنها و بهره‌کشی‌های احتمالی از آنان همواره مورد توجه دشمنان این کشورها بوده است. یکی از مفاهیمی که دنیای اسلام در عصر کنونی با آن دست‌وپنجه نرم می‌کند، ظهور گروه‌های تکفیری^۲ در سرزمین‌های اسلامی است. پیش‌بینی رفتار آینده این فرقه‌ها به‌نوبه‌ی خود دارای اهمیتی برجسته است؛ چراکه ورود آنها به مرزهای جغرافیای در چندین کشور اسلامی باعث شد تا معادلات بین‌المللی دچار تحولات بنیادی شود و عملاً جهان را به سمت نظم نوین جهانی حرکت دهد. مردم و سیاستمداران دنیا دل‌بستگی خاصی به قرن بیست و یکم به‌عنوان سده‌ای عاری از جنگ داشتند؛ تا آنکه اشخاصی با لباس‌های مشکی و با نام دولت اسلامی عراق و شام^۳ به ناگاه

1 Futurology

2 Unbelieving groups

۳. دولت اسلامی عراق و شام (به عربی: الدولة الإسلامية فی العراق والشام) با نام اختصاری داعش، یک گروه تروریستی اسلام‌گرای تندرو و پیرو آموزه وهابیت است. این گروه از ژوئیه ۲۰۱۴ ادعای خلافت جهانی کرد و خود را حکومت اسلامی (به عربی: الدولة الاسلامیه) نامید. همچنین زمانی بخش‌های بزرگی از شمال عراق و شرق سوریه را با جمعیت‌های ۲۰۸ و ۸ میلیون نفر و بخش‌های کوچکی را در لیبی، نیجریه و افغانستان به تصرف خود درآورده بود

تمام برنامه‌ها را دگرگون ساخت. ناگهانی بودن این اتفاق برای عمومیت مردم می‌باشد. بررسی‌های کارشناسی مویید این نکته است که دستورکار برای استفاده از این گروه‌ها جهت پیش‌برد اهداف استکبار در سطح کشورهای اسلامی از چندین ماه قبل برای متخصصین این حوزه آشکار بوده است. مصداق این سخن پیش‌بینی و گوشزد کردن ظهور فرقه‌ای همانند داعش توسط سردار سپهبد شهید حاج قاسم سلیمانی در سال ۱۳۹۳ است. ایشان با بررسی‌های میدانی موفق شدند در آذرماه همان سال تحرکات این گروه را زیر نظر داشته و به‌نوعی در مورد آنها آینده‌پژوهی و بحران پژوهی‌های لازم را انجام و دولت‌ها و مسئولین مربوطه در کشورهای مورد حمله را مطلع سازند (زارعی، ۱۳۹۹:۱).

بیان این نکته و پرداختن به ابعاد مختلف آن بخصوص در کشورهای اسلامی باعث می‌گردد تا در کنار بعد تاریخی آینده‌پژوهی بتوان از موضعی برتر و بالاتر یعنی مبحث بحران پژوهی ۱ به معادلات نگاه کرد. بحران پژوهی به‌عنوان مفهومی در دکترین سیاست کشورهای اسلامی قادر خواهد بود تا ضمن نگاه به آینده، افق‌های مدنظر بر اساس بحران‌های احتمالی را نیز برای تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی‌ها در اختیار اندیشمندان جهان اسلام قرار دهد. با توجه به آنچه بیان شد، سؤال اصلی مقاله بر این پایه استوار شده است که بحران پژوهی گروه‌های تکفیری چه تأثیری در آینده‌ی سیاسی جهان اسلام خواهد داشت؟ فرضیه‌ای که به این سؤال پاسخ داده است به بررسی موضوعی پرداخته که در آن عنوان شده پیش‌بینی تحرکات گروه‌ها و فرقه‌های تکفیری می‌تواند از خطرات جدی آن‌ها به‌منظور ضربه زدن بر پیکره‌ی سیاسی و فرهنگی اسلام جلوگیری کرده و فضای سیاسی در عرصه‌ی بین‌الملل را به نفع جهان اسلام تغییر دهد. هدف اصلی پژوهش مذکور آن است تا به راه‌حلی دست یابد تا با استفاده از آن بتوان ضمن آینده‌پژوهی در مورد آینده‌ی سیاسی جهان اسلام؛ مفهوم بحران پژوهی را نیز به شیوه‌ای نوین و به‌منظور مقابله با گروه‌های تکفیری جهت ساختن آینده‌ای روشن برای جهان اسلام فراهم آورد. مطالب نوشتار حاضر بر اساس روش توصیفی - تحلیلی با تکیه بر متون کتابخانه‌ای و استفاده از منابع معتبر در بستر فضای مجازی تهیه و تدوین شده است.

۱- پیشینه پژوهش

در باب مبحث بحران پژوهی گروه‌های تکفیری و تأثیر آن‌ها در آینده جهان اسلام کمترین اقدامی صورت گرفته است تا جایی که با توجه به جستجوهای فراوان عنوانی به‌مانند جستار فوق یافت نگردید. از این‌رو به نزدیک‌ترین پژوهش‌های انجام شده حول محور مذکور اشاره خواهد شد:

میری و همکاران مقاله‌ای با موضوع «روانشناسی پیدایش گروه‌های تکفیری در عراق» را از منظر جنبه‌های احساسی مورد بررسی قرار داده‌اند. توان پژوهش آن‌ها از این‌رو است که جنبه‌های روانشناسانه کمک بزرگی به سایر محققین در مباحث بحران پژوهی و آینده‌پژوهی گروه‌های تکفیری خواهد کرد. ضعف اقدام آن‌ها در این نکته قرار دارد که به‌نوعی مبحث بیش از حد معمول باز شده است و اندکی نویسندگان را از محور اصلی دور کرده است. شاخصه‌ی پژوهش پیش رو با مطالعه میری و همکارانش در نوع نگاه به مباحث عقلانی‌تر است و سعی شده است در این نوشتار جنبه‌های فکری بیشتر مدنظر قرار گیرد (میری و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۲۴-۹۳).

اخوان کاظمی و همکاران در پژوهشی تحت عنوان «آینده‌پژوهی گروه‌های تکفیری و تأثیر آن‌ها بر منازعات منطقه‌ای در غرب آسیا»؛ ظهور گروه‌های تکفیری در غرب آسیا را عاملی به‌منظور ابهام آینده در منطقه عنوان می‌کنند. نقطه قوت تحقیق آن‌ها در آن است که توانسته‌اند به شیوه‌ای مطلوب اقدامات آتی این گروه‌ها را مورد نقد و بررسی قرار دهند. تضعیف متن موجود از آن جهت است که تهدید این گروه‌ها را دائمی دانسته و به‌نوعی امیدوی به ریشه‌کنی آن‌ها ندارند. وجه تمایز نوشتار کاظمی به مقاله پیش‌رو در آن است که در این تألیف سعی شده است جنبه‌هایی چند بعدی مدنظر قرار گیرد (کاظمی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۱۴-۱۹۱).

علی‌پور و همکاران، تألیفی تحت عنوان «تأثیر اندیشه‌های ابن‌تمیمه بر خطوط فکری و خط مشی گروه‌های سلفی تکفیری» را به رشته تحریر در آورده‌اند. نقطه قوت اثر آنان در این است که توانسته‌اند از دیدگاهی نو و جدید که همان اندیشه‌های ابن‌تمیمه است به موضوع نگاه کنند. چنین رویکردی باعث می‌شود پیشینه‌ای قابل قبول در متن گنجانده شود. شاخصه‌ی نوشتار حاضر با تألیف علی‌پور و همکارانش از این جهت است که در تصنیف مذکور سعی بر آن است تا به نتیجه‌ای دست

یابد تا بتوان از طریق آن آینده‌ی سیاسی و فرهنگی جهان اسلام را حفظ و تقویت نمود (علی‌پور و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۲-۳۵).

آدمی و نیکنام، پژوهش بعدی با عنوان «تأثیر تهدید گروه‌های سلفی - تکفیری بر امنیت هستی‌شناختی جمهوری اسلامی ایران» را تألیف کرده‌اند. آن‌ها توان خود را بر موضوع امنیت هستی‌شناختی معطوف کرده‌اند که این مهم خود ضعف بزرگی برای تحقیق آن‌ها است چراکه تلفیق دو محور فوق که در تیتیر مقاله آمده است جای کار و بحث بیشتری داشت. اما نگاهی نوین به بحث امنیت ملی کشور، خود به‌عنوان توان این جستار به حساب می‌آید. مسئله‌ای که باعث برجسته شدن مقاله‌ی پیش‌رو در مقابل تألیف آدمی و نیکنام شده است در آن می‌باشد که دکترین جهان اسلام مورد توجه و تأکید قرار گرفته است (آدمی و نیکنام، ۱۳۹۵: ۲۴-۱).

۲- چهار چوب نظری

به‌منظور آنکه درک بهتری پیرامون مبحث آینده‌پژوهی و نظریه‌ی مرتبط با آن حاصل شود، لازم است ابتدا مفاهیمی همچون فهم و درک و زمان مورد بررسی قرار گیرد و سپس نظریه‌ی اصلی مورد کندوکاو واقع شود.

۱-۲- فهم و درک

تفاهم به‌عنوان یک مفهوم متغیر در فلسفه مطرح می‌شود. این متغیر میل به فهمی فراگیر در زندگی روزمره دارد. به‌عنوان نمونه دانشمندان هدف از تحصیل در علم را درک کردن و پی‌بردن به حقایق جهان عنوان می‌کنند. آن‌گونه که در باب این عنوان بیان شده است، عموم مردم از در نظرات و سلاقی مختلف اجتماعی و سیاسی در تلاش هستند تا درکی متقابل و فهمی عمیق از یکدیگر را داشته باشند.

مفهوم فهم در بسیاری از حوزه‌های فلسفه به صورت‌های مختلفی نگریسته شده است؛ گاهی با تردید، گاه با نادیده و گاه برجسته (Zagzebski, 1996: 150). نکته‌ای که برخی اندیشمندان به آن اشاره می‌کنند آن است که هرچقدر هم که پاسخ‌ها و به‌نوعی درک و فهم افراد از نظر روانشناختی قابل قبول باشد، اما برای اهداف علم که در صدد ایجاد تصویری عمیق از جهان پیرامونی

Understanding

خود است، امری با مرتبه‌ی پایین‌تر از منظر پذیرشی است، چراکه که در برخی موارد فهم و درک در ابعاد تنوری قرار دارد و مهم‌ترین محور آن یعنی بُعد لمس عینی و آزمایشگاهی را در کنار خود ندارد (Hempel, 1966: 27-28). مصداق این سخن می‌تواند این مثال باشد که می‌دانم باران می‌بارد در حالی که در مورد موضوعات دیگر آن مانند چرا باران می‌بارد، یا باران چیست و یا باران کی تمام می‌شود اطلاعات کمی دارم (Stanford Encyclopedia of Philosophy: 2021:1).

فهم و درک در علوم اسلامی نیز دارای جایگاه خاص خود می‌باشد. قرآن کریم به‌عنوان غنی‌ترین و با ارزش‌ترین منبع الهی می‌تواند جوامع بشری را به سمتی پیش ببرد که آن‌ها راه سعادت و رستگاری را بسیار سهل‌تر از آنچه تفکر می‌کنند طی نمایند. دست‌یابی به صلاحیت کامل و تدبر و تفکر، اصلی‌ترین راه‌ها برای فهم این کتاب الهی است. مصداق این عبارت آیه ۴۴ سوره مبارکه‌ی هود است. خداوند در این آیه می‌فرماید: «وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَمَاءُ أَقْلِعِي وَغِيضَ الْمَاءِ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ؛ و به زمین خطاب شد که ای زمین، فوراً آب خود را فرو بر و به آسمان امر شد که باران را قطع کن و آب (به یک لحظه) خشک شد و حکم (قهر الهی) انجام یافت و کشتی بر کوه جودی قرار گرفت و فرمان هلاک ستمکاران در رسید.» درک و فهم این آیه برای عامه که در موارد فوق ورود نکرده‌اند بسیار سخت و دشوار است. بنا به گفته‌ی برخی از متخصصین علوم قرآنی در این آیه بیش از ۲۳ مورد از موضوعات ادبی به کار رفته است که می‌توان از جمله آن‌ها به استعاره، حذف، اشاره، جناس، تسهیم و... اشاره کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳: ۳۲). در کل چنین بیان شده است که کامل‌ترین راه رسیدن به سطوح عالی درک و فهم، رسیدن به‌غایت آن، یعنی فهم الهی است.

۲-۲- زمان

تعریف زمان به شکلی علمی ابتدا در کتاب فیزیک ارسطو مطرح شده است. او تعبیر جالبی از زمان را ارائه کرده و بیان داشته است که زمان یا اصلاً وجود ندارد و یا اگر هم وجود دارد، دارای پیچیدگی‌های خاص خود است. وی ابتدا وجود و یا عدم وجود زمان را مورد بررسی قرار داده است و سپس به جوهر وجودی آن پرداخته است (هاشمی دولابی، ۱۳۹۷: ۳). اما ارسطو به اصل وجودی

زمان اعتقاد دارد و آنطور که بیان کرده است، آدمی هنگامی به وجود زمان پی می‌برد که حرکت را از بعد قبل و بعد آن تشخیص داده و به‌نوعی سپری شدن زمان را درک کرده باشد (زان، ۱۳۶۳: ۱۶۰).

پژوهش‌های نوین برای زمان بیش از سی ویژگی را مطرح کرده‌اند که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به مرتبه ۱، طبقه ۲، شتاب ۳، افق‌های کوتاه و بلند ۴، آشکارکنندگی و پنهان‌گری ۵، به‌وجود آورنده ۶، نشان‌گر راه ۷، مقیاس عقل ۸ و... اشاره کرد (حمیدی زاده، ۱۳۹۰: ۸۸-۸۶). بیان این ویژگی‌ها از آن رو دارای اهمیت است که در مبحث آینده‌پژوهی به تک‌تک این مفاهیم پرداخته شده و عملاً بر اساس آن‌ها تصمیم‌گیری می‌شود. به‌عنوان نمونه مقیاس عقل می‌تواند در اتخاذ تصمیمات آینده به‌ویژه در بعد جهان اسلام مورد توجه قرار گیرد، چراکه دین اسلام برپایه‌ی عقل استوار و بنا شده است.

نمودار شماره ۱. تلفیق درک و فهم با زمان به‌منظور رسیدن به آینده‌پژوهی مطلوب

- 1 . order
- 2 . Floor
- 3 . acceleration
- 4 . Short and long horizons
- 5 . Disclosure and concealment
- 6 . the creator
- 7 . signpost
- 8 . Scale of intellect

۲-۳- نظریه آینده پژوهی

در بحث آینده پژوهی به ویژه بعد سیاسی آن شخص پژوهش گر تنها با یک شاخص برای آینده روبرو نیست؛ بلکه دسته‌ای از مفروضات و شاخص‌ها پیشروی اندیشمند قرار دارد که وی بایستی یکی از بهترین آن‌ها را برای ترسیم راه برگزیند. این روش‌ها باید به صورتی باشند تا شخص بتواند روشی پیش‌دستانه را برای آینده برگزیند.

بل، با تعریفی از آینده پژوهی مفروضاتی را برای آن بیان می‌کند که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: مطالعه نظام‌مند، کشف، نوآوری، عرضه، سنجش و تخمین آنچه که در آینده ممکن است. به عقیده-ی وی آینده پژوهی باعث می‌گردد تا انتخاب‌های متعددی پیش روی سازمان‌ها و افراد دخیل در این عرصه قرار گیرد تا بتوانند با بهره‌مندی از این شیوه مقبول‌ترین راه را برای خود و سازمان مدنظر انتخاب نمایند (بل، ۱۳۹۱: ۷۳). با توجه به آنکه نوشتار مذکور به دنبال موضوعات حول محور آینده پژوهی و بحران پژوهی سیاسی حرکت می‌کند، سعی بر آن است تا اهداف آینده پژوهی سیاسی را بیش‌ازپیش مورد مطالعه قرار دهد. مخاطب به‌منظور آنکه بتواند در این زمینه شناخت بهتری از مطالب داشته باشد، باید موضوعاتی همچون نظریه‌های آشوب ۱، بازی‌ها ۲، ستیز ۳، پیچیدگی ۴ و سایر مفاهیم مرتبط را مطالعه و درک نماید. بررسی منابع گوناگون پیرامون این عنوان باعث می‌گردد تا در نهایت بتوان اهداف آینده پژوهی سیاسی را در هفت محور و به شرح زیر بیان کرد:

- 1 . Chaos Theory
- 2 . Theory of games
- 3 . The theory of conflict
- 4 . Complexity theory

نمودار شماره ۲. اهداف آینده پژوهی سیاسی (عیوضی، ۱۳۹۵:۱۸۱)

با توجه به آنچه اندیشمندان در زمینه‌ی مطلب مذکور عنوان کرده‌اند، از نخستین دوران پیدایش مفاهیم علم سیاست، هر آنچه مرتبط با آینده‌ی این علم بوده است نیز مورد توجه بزرگان قرار داشته است. آن‌ها هدف از پرداختن به این مهم را عبور از وضع موجود و رسیدن به وضعیتی بهتر و مساعدتر عنوان کرده‌اند (اسپرینگز، ۱۳۷۰: ۱۴۳). اهمیت آینده پژوهی در علم سیاست را می‌توان از این بُعد نیز مورد بررسی قرارداد که این مهم قادر خواهد بود فضایی مناسب را جهت به وجود آوردن جلوه‌ای جدید از آینده‌ای سعادت‌مند را در فکر اندیشمندان پدید آورد تا وی بتواند با ترسیم نقشه‌ای دقیق در ذهن خود، جامعه‌ای مطلوب از نظر سیاسی را پی‌ریزی نماید. درنهایت آینده پژوهی سیاسی را می‌توان چنین تعریف کرد که این مبحث به دنبال ترسیم آینده‌ای روشن به‌منظور رهایی از موضوعات و چالش‌هایی است که قادر خواهند بود در آینده جامعه را چه در بُعد داخلی و چه در بُعد خارجی درگیر خود نمایند. آینده پژوهی سیاسی با استفاده از شیوه‌های روش‌شناسی علمی قادر خواهد بود تا چراغ‌های آینده را پیش روی مخاطب خویش به‌درستی و با تحلیل‌های قابل‌پذیرش و علمی روشن نموده و کمک بسیار بزرگی به پیش‌برد اهداف مردان سیاست در تصمیم‌گیری‌هایشان داشته باشد.

۳- ظرفیت‌های آینده سیاسی جهان اسلام

از آنجایی که اسلام دینی الهی می‌باشد و تعالیم و آموزه‌های آن بر اساس قرآن و احادیث نبوی پایه‌گذاری شده است، اندیشمندان مسلمان به منظور آینده‌نگری و آینده‌پژوهی درباره‌ی آینده چنین جهانی به منابع مذکور رجوع و عمدتاً از آن‌ها در طی کردن راه خویش استفاده می‌کنند. المنجره ۱ یکی از اندیشمندانی است که در این باره بیان کرده است که دین اسلام همواره به دو مفهوم عالم غیب ۲ و آینده توجه ویژه داشته و دارد. وی به نکته‌ای قابل تأمل نیز اشاره و بیان می‌دارد که اسلام با دید وسیعی که به مسائل مختلف دارد، بین دو واژه بدعت و ابداع تمایز فراوانی قائل شده است. بنا به نظر وی بدعت به معنی نگاه است که مبانی اسلام بر اساس آن پایه‌گذاری شده است؛ اما ابداع با روشی دست‌وپنجه نرم می‌کند که با پرداختن به آن می‌توان جامعه‌ی اسلامی و سایر جوامع را به سمت پیشرفت و سعادت‌مندی حرکت داد (پدارم و طبائیان، ۱۳۹۲: ۱۳). کشورهای جهان عرب با توجه به وسعت، میزان جمعیت، توانمندی‌های اقتصادی و... همواره در دنیای اسلام نقش اساسی و مهمی را ایفا خواهند کرد. اسلام به‌عنوان دینی جهان‌شمول از سرزمین حجاز طلوع کرد و جهان عرب را از جاهلیت خارج نمود. منجره به این سؤال می‌پردازد، به چه دلیل اسلام که معطوف به زمان و مکان نیست؛ امروز قادر به ارائه‌ی دستوری برای حرکتی دوباره در جهان عرب نمی‌باشد؟ او بعد از بررسی جنبه‌های مختلف به این موضوع دست می‌یابد که جهان عرب در دنیای کنونی توان آن را ندارد که امور خود را اداره کند و به‌نوعی قدرت غلبه یافتن بر امور داخلی خویش را دارا نیست (Wan Zakaria, 2013:102). یکی از دلایل عقب‌ماندگی جهان عرب و به طبع جهان اسلام اتکای کشورها به ماده‌ای به نام نفت است. بنا بر آنچه تحقیقات نشان داده است نفت با توجه به آنکه نیاز جامعه‌ی جهانی برای پیشرفت در صنایع را تأمین می‌کند، به‌نوعی عرصه‌ی بین‌الملل را به خود وابسته ساخته است؛ پس این موضوع باعث شده است تا ارزش آوری برای جهان عرب به صورتی کم‌دردر به پیش برود. همین مبحث دلیلی است تا سردمداران حکومتی آن‌ها با تکیه بر مدل‌های بیگانه،

۱. مهدی منجره (عربی: مهدی المنجره؛ زاده: ۱۳ مارس ۱۹۳۳ - درگذشته: ۱۳ ژوئن ۲۰۱۴) یک اقتصاددان و جامعه‌شناس مراکشی است که متخصص در مطالعات پژوهشی است. او یکی از بزرگ‌ترین محققان عربی و بین‌المللی در مسائل سیاسی، روابط بین‌المللی و مطالعات پژوهشی محسوب می‌شود.

2. the unseen

به نوعی خلاقیت و نوآوری را در بین مردم خود از بین برده و به شکلی ناخواسته با آن مقابله نمایند (Elmandjra, 2004:3). راه برونرفت از چنین تفکری در جهان اسلام آن است تا با شیوه‌نامه‌های مشخص مبتنی بر دستورات اسلام و تلفیق آن‌ها با راه کارهای مؤثر بین‌المللی، خلاقیت^۱ و ایده پردازی^۲ را تقویت نماییم. رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله‌العالی) درباره‌ی موضوع خلاقیت می‌فرماید: «یک کشور اگر بخواهد عزت، هویت، منافع و امنیت خود را به دست بیاورد، به ابتکار و کار احتیاج دارد» (امام خامنه‌ای، ۱۳۹۰:۱). تعمیم دادن این سخن به کل جهان اسلام باعث می‌گردد تا بتوان کشورهای این حوزه را در ابعاد مختلف به‌ویژه مباحث سیاسی به‌عنوان پیش‌قراول در عرصه‌ی بین‌الملل مطرح ساخت. اسلام‌ستیزی^۳ که از سوی کشورهای غربی، به‌ویژه استکبار راه‌اندازی شده است، باعث گردیده تا ضمن به وجود آمدن مشکلات مهم برای کشورهای مسلمان در داخل مرزهای جغرافیایی، آن‌ها با موانعی در سرزمین‌های دیگر نیز مواجه شده و عملاً راه را برای شکوفایی در زمینه‌های مختلف سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و غیره، محدود سازد. بنا بر آنچه بیان شده است، مشکلات آینده‌ی جهان اسلام به‌خصوص مشکلات سیاسی آن، مربوط به جوانان مسلمانی خواهد شد که برای تحقق اهداف خود و دین اسلام در اروپا زندگی می‌کنند (Elmandjra 2005: 6). رویکرد جوان‌گرایی^۴ در دولت‌ها همواره مورد توجه قرار دارد و این موضوع مربوط به دنیای اسلام و خارج از آن نمی‌شود.

جمهوری اسلامی ایران توانسته است با برنامه‌ریزی‌های قابل قبول خود و اجرای سیاست‌های کلی نظام در عرصه روابط بین‌الملل، کارنامه‌ای موفق را در بین سایر کشورهای اسلامی به خود اختصاص دهد و به نوعی کشتی خویش را از طوفان‌های سهمگین منطقه‌ای به دور نگاه دارد. سخنان رهبر معظم انقلاب (مدظله‌العالی) در تمام زمینه‌ها مورد توجه تحلیل‌گران و بزرگان کشورهای مختلف

1 . Creativity

2 . ideation

۳. اسلام هراسی (Islam phobia) یا اسلام‌ستیزی به ترس، نفرت یا تبعیض علیه دین اسلام یا مسلمانان گفته

می‌شود.

4 . rejuvenation

به‌خصوص در سطح جهان اسلام قرار دارد. به‌عنوان مصداق، بیانیه گام دوم انقلاب^۱ به موضوعاتی پرداخته است که اگر در سطح جهان اسلام به آن‌ها پرداخته شود، می‌توان به آینده‌ی آن به‌ویژه در ابعاد اقتصادی و سیاسی امیدوار بود. در بخشی از این بیانیه آمده است «مدیران جوان، کارگزاران جوان، اندیشمندان جوان، فعالان جوان، در همه‌ی میدان‌های سیاسی و اقتصادی و فرهنگی و بین‌المللی و نیز در عرصه‌های دین و اخلاق و معنویت و عدالت، باید شانه‌های خود را زیر بار مسئولیت دهند، از تجربه‌ها و عبرت‌های گذشته بهره گیرند، نگاه انقلابی و روحیه‌ی انقلابی و عمل جهادی را به کار بندند و ایران عزیز را الگوی کامل نظام پیشرفته‌ی اسلامی بسازند.» (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱:۱۳۹۷). در این بند آن‌گونه که مشاهده می‌گردد پرداختن به موضوع درک و فهم، زمان، تجربه‌گرایی و آینده‌پژوهی که مبتنی بر درس گرفتن از گذشته و پرداختن به آینده با توجه به ظرفیت‌ها می‌باشد، به خوبی نمایان است.

۴- گروه‌های تکفیری و جهان اسلام

وجود گروه‌های تکفیری در دین اسلام موضوعی تازه به حساب نمی‌آید. از صدر اسلام، این دین الهی با گروه‌هایی همچون خوارج^۲ دست‌وپنجه نرم کرده تا به امروز که گروه‌هایی همچون طالبان^۳، القاعده^۴، داعش و سایر انجمن‌های نوظهور اقدام به اعمال خلاف انسانیت و اسلامیت

---

۱. بیانیه‌ی گام دوم انقلاب؛ بیانیه‌ای است که توسط رهبر جمهوری اسلامی، حضرت امام خامنه‌ای (حفظ‌الله)، به مناسبت چهلمین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷، در تاریخ ۲۲ بهمن ۱۳۹۷ صادر شده است که در آن نقشه راه آینده کشور ترسیم گردیده است.

۲. خوارج، گروهی از سپاه امام علی(ع) در جنگ صفین بودند که حضرت علی(ع) را متهم به کفر کردند و علیه او شوریدند. آنها که به دلیل خروج علیه خلیفه مسلمین، خوارج نامیده شدند، همه کسانی که حکمیت را پذیرفتند و معتقد به کفر امام علی(ع) نبودند، را کافر می‌شمردند.

۳. طالبان به معنای طلبه‌ها (دانش‌آموختگان) که خود را امارت اسلامی افغانستان می‌نامند، یک جنبش و یک سازمان مذهبی-نظامی اسلام‌گرای دیوبندی متشکل از روحانیان به‌اصطلاح اسلام‌گرای سنی در افغانستان است. کشورها و سازمان‌های متعددی آن را یک گروه تروریستی قلمداد کرده‌اند.

۴. القاعده (به انگلیسی: Al-Qaeda) (به عربی: القاعده)، که به‌صورت رسمی با عنوان «قاعده الجهاد» نیز شناخته می‌شود، یک سازمان افراط‌گرای اسلامی از شبه‌نظامیان سنی چندملیتی است که از جهادگرایان سلفی تشکیل شده

می‌کنند. چنانچه در متون تاریخی ذکر شده است، خوارج برداشتی انحصاری از توحید داشتند. حضرت علی^(ع) در توضیح شعار خوارج که عنوان می‌کردند «أَلَا حُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ - هیچ حکمی جز حکم خداوند نیست» می‌فرماید: این سخن حقی است که با تفسیر نابجا و ناصحیح، مفهوم اصلی آن تحریف شده است و بیان‌کننده‌گان آن (خوارج)، پا در راه ضلالت و گم‌راهی گذاشته‌اند (نهج-البلاغه، خ ۴۰). در تفسیر برداشت خوارج چنین آمده است؛ اگر آن‌گونه که آن‌ها می‌گویند، حکمیت و داوری مخصوص خداوند باشد، پس خداوند نیز باید خود به‌عنوان حکمران در میان مردم حضور داشته باشد. در چنین شرایطی اصل حکومت از بین رفته و با توجه به معانی سیاسی امروز، آنارشسیسم^۱ و بی‌حکومتی جایگزین آن می‌شود و دادگاه‌ها و حکومت‌ها نیز باید از بین بروند، چراکه افراد در آن‌ها به انجام امور و داوری می‌پردازند. در کل حضرت علی^(ع)، چنین بیان کرده‌اند که: بدون شک حاکم اصلی در تمام امور خداوند است، تا جایی که اجازه داوری بین مردم نیز باید از سوی خداوند صادر گردد؛ اما این بدان معنا نیست که خود خداوند بجای مردم مثلاً به‌عنوان رئیس‌جمهور در بین آنان حضور داشته باشد (مکارم شیرازی، ۱۴۰۲: ۱).

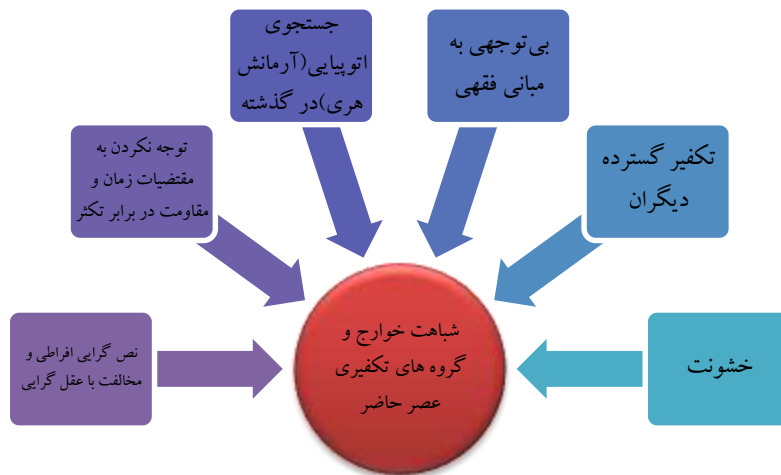
در عصر حاضر نیز گروه‌های دیگری که اعمال آن‌ها ریشه در تفکرات گمراهان صدر اسلام و بعد از آن دارد نیز در جامعه اسلامی حضور پیدا کرده و باعث شده‌اند تا دین اسلام از آن‌ها و برخوردهایشان نهایت ضربه را بخورد. پیدایش این فرقه‌ها از زمان جنگ شوروی سابق در افغانستان کلید خورد و در ادامه به پیدایش گروهی بسیار تندرو و خشن به نام داعش انجامید. تفکرات اصلی این گروه بر این عقیده استوار شده است که باید بازگشت به خلافت و شریعت اصل و اساس حکومت داری در دنیا قرار گیرد. شباهت گروه‌های نوظهور تکفیری در عصر حاضر و خوارج جای تأمل و تعقل زیادی را می‌طلبد (نساج و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹۵-۱۹۴). نمودار شماره سه با بهره‌گیری

است. این شبکه در ۱۹۸۸ میلادی توسط اسامه بن‌لادن، عبدالله عزام، و چندین داوطلب عرب دیگر طی جنگ شوروی در افغانستان تأسیس شد.

۱. آنارشسیسم یا اقتدارگریزی (anarchism)، یک فلسفه و جنبش سیاسی است که نسبت به انحصارطلبی در قدرت ضدیت دارد و همه شکل‌های اجبار و سلسله‌مراتب را رد می‌کند. آنارشسیسم خواستار از بین بردن قدرت رهبری است و به نظر آن تمامی دولت‌های تک‌حزبی نامطلوب، غیرضروری و مضر هستند.

از تحقیقات انجام شده پیرامون این مهم توسط نگارنده تهیه شده است که شباهت‌های این گروه‌ها و خوارج را به صورت دسته‌بندی شده در اختیار مخاطب قرار می‌دهد.

نمودار شماره ۳. شباهت خوارج و گروه‌های تکفیری جدید مانند طالبان، داعش و... برداشت از نمودار فوق مبین آن است که رفتارهای این جریان‌ها باعث شده است که مباحث آینده پژوهی در جهان اسلام تبدیل به بحران پژوهی گردد. چنین موضوعی که می‌شود ردپای آن را در برنامه‌ریزی‌های استکبار جهانی و دشمنان اسلام پیدا کرد، هزینه‌ای جز ویرانی و عقب‌ماندگی کشورهای مذکور از پیشرفت‌های علمی و سیاسی دنیا نداشته است.

۵- گروه‌های تکفیری، بحران پژوهی و آینده سیاسی جهان اسلام

عنصر اصلی که باعث شده است جهان اسلام آینده‌ی سیاسی مبهمی را پیش روی خود داشته باشد، پیدایش گروه‌های تکفیری است. آینده پژوهی به‌عنوان علمی که برنامه‌ریزی‌های متنوع و در بیشتر موارد دقیقی را انجام می‌دهد، در جهان اسلام تبدیل به بحران پژوهی شده است. دلیل این مهم می‌تواند وجود رویدادهایی باشد که در خارج و داخل جهان اسلام یکی پس از دیگری خودنمایی می‌کنند و باعث بروز چالش‌های جدی برای این کشورها می‌گردند.

در تعریف بحران آمده است، وقایعی که به صورت طبیعی و یا از طریق انسان‌ها به شکلی ناگهانی و یا از پیش تعیین شده بروز پیدا می‌کند. این مهم باعث می‌گردد تا جوامع به سختی افتاده و متحمل رنج و هزینه شوند که به منظور مرتفع نمودن آن لازم است اقدامات ضروری و اساسی را عملیاتی نمایند (محمد شفیع، ۱۳۹۴: ۳).

تکفیر و گروه‌های وابسته به آن در جهان اسلام جزء بحران‌هایی هستند که از پیش برنامه‌ریزی شده‌اند تا روند صحیح این جوامع را به منظور بهره‌کشی دشمنان از ملت‌ها و سرزمین‌های تحت کنترل آنان، به مرحله اجرا گذارند. طبیعی است اگر کشور و یا منطقه‌ای تحت تأثیر چنین وقایعی قرار گیرد، قادر نخواهد بود تا تمرکز صحیحی بر روی امور کشورداری در زمینه‌های مختلف داشته باشد. بروز اختلافات در اهداف مختلف سیاسی که هر کدام با توجه به فرقه‌ای متفاوت است، خود عاملی بر بحرانی شدن منطقه می‌باشد (صابری، ۱۳۸۳: ۲۱). شبهه‌های مختلف و انتشار آن‌ها به‌ویژه در بین قشر جوان این جوامع باعث می‌گردد تا تمرکز آن‌ها از آینده گرفته شده و نهایتاً در زمان حال و پرداختن به چرایی آن شبهه‌ها متمرکز شود.

اما این گروه‌ها باعث شده‌اند تا آینده‌نگری در مورد موضوعات و چالش‌های هفت‌گانه جهان اسلام به شدت تحت تأثیر قرار گرفته و نه تنها افق پیش‌روی این موارد در حاله‌ای از ابهام فرو رفته، بلکه باعث شده است در زمان حال نیز تصمیم‌گیری در مورد آنان سخت و دشوار گردد. چالش‌های مذکور عبارت‌اند از: آزادسازی زمین ۱، آزادی انسان ۲، عدالت اجتماعی ۳، وحدت امت ۴، توسعه درون‌زا ۵، دفاع از هویت ۶ و بسیج توده‌ها ۷ (حنفی و مرادی، ۱۳۸۴: ۱). تمامی این هفت اصل نیاز به آن دارند تا با بهره‌گیری از مفاهیم زمان و تفهم درست با بهره‌گیری از تجربیات گذشته و افق‌های روشن پیش‌روی آینده، جمع‌بندی را شامل شوند که چشم‌اندازهای سیاسی جهان اسلام را ترسیم نمایند. اما جنگ‌ها و تفکراتی که گروه‌های تکفیری در سرزمین‌های مسلمان به راه انداخته و

- 1 . Land liberation
- 2 . human freedom
- 3 . social justice
- 4 . unity of the nation
- 5 . endogenous development
- 6 . Identity protection
- 7 . Mass mobilization

به صورت روزانه آن‌ها را پیگیری می‌کنند، باعث شده است تا حتی از بحران پژوهی نیز کمترین استفاده را برد؛ چراکه وقایع منطقه‌ای مدام در حال تغییر و تحول بوده و دستخوش رویدادهای از پیش تعیین نشده‌ای می‌شوند.

۵-۱- تکفیر، ره‌آوردی غربی-عربی

همان‌طور که در فوق اشاره شده است، اسلام از گروه‌های تکفیری در ۱۴۰۰ سال عمر خود بسیار ضربه خورده است. اما بیشترین ضربه را گروه تروریستی-تکفیری داعش بر این پیکره وارد کرده است. از سوریه تا عراق، از عراق تا یمن و از یمن تا افغانستان، همگی چندین سال است که تحت جنگ افروزی و خشونت‌های پی‌درپی این گروهک آمریکایی-صهیونیستی قرار دارد. داعش بعد از آنکه با رشادتهای رزمندگان سوری، ایرانی و افغانی جایگاه خود در سوریه را عملاً از دست رفته دید؛ راه برون‌رفت از این آشفته بازار خود ساخته را حضوری عمیق‌تر در عراق یافت. آن‌ها با رویکرد اختلافات قومی و مذهبی به دنبال آن بودند تا عراق را نیز به مانند سوریه به لبه‌ی تیغ برده و خطری جدی را برای جهان اسلام پیاده‌سازی نمایند. شخصیت برجسته‌ی نظامی ایران، سردار سپهید شهید حاج قاسم سلیمانی چندین ماه قبل از ظهور این پدیده‌ی شوم، آن را به سران کشورهای منطقه هشدار داده بود، اما از آنجایی که زمام حکومت در آن کشورها در دست سرسپردگان غربی بود، راه کار مناسبی برای آن اندیشیده نشد. رویکرد شهید سلیمانی بر اساس علم آینده‌پژوهی و بحران پژوهی بنا شده بود، چراکه ایشان ضمن پیش‌بینی دقیق از بروز چنین امری، برای مقابله با آن نیز برنامه‌ریزی کرده بودند. بحران پژوهی امری بود که این شهید گران‌قدر در میدان عمل آن را بررسی، تحلیل و اجرایی می‌کرد؛ و از این رو بود که در تاریخ ۳۰ آبان ماه سال ۱۳۹۶ در نامه‌ای خطاب به امام خامنه‌ای (حفظ‌الله) خبر آزادسازی بوکمال در سوریه را ارسال کردند. متن دقیق نامه به این شرح است «حقیر به‌عنوان سرباز مکلف شده از جانب حضرت‌تعالی در این میدان، با اتمام عملیات آزادسازی بوکمال آخرین قلعه داعش با پایین کشیدن پرچم این گروه آمریکایی-صهیونیستی و برافراشتن پرچم سوریه، پایان سیطره این شجره خبیثه ملعونه را اعلام می‌کنم و به نمایندگی از کلیه فرماندهان و مجاهدین گمنام این صحنه و هزاران شهید و جانباز مدافع حرم ایرانی، عراقی، سوریه‌ای، لبنانی، افغانستانی و پاکستانی که برای دفاع از جان و نوامیس مسلمانان و مقدسات آنان جان خود را فدا کردند، این پیروزی بسیار بزرگ و سرنوشت‌ساز را به حضرت‌تعالی و ملت

بزرگوار ایران اسلامی و ملت‌های مظلوم عراق و سوریه و دیگر مسلمانان جهان تبریک و تهنیت عرض می‌نمایم و پیشانی شکر را در مقابل پیشگاه خداوند قادر متعال به شکرانه این پیروزی بزرگ بر زمین می‌سایم» (شهید سلیمانی، ۱۳۹۶: ۱). اما پاسخ رهبر انقلاب (مدظله‌العالی) به این نامه نیز بسیار قابل تأمل است. ایشان در بخشی از پاسخ خود آورده‌اند «اینجانب صمیمانه به شما تبریک می‌گویم و با این حال تأکید می‌کنم که از کید دشمن غفلت نشود. آنهایی که با سرمایه‌گذاری سنگین، این توطئه‌ی شوم را تدارک دیده بودند آرام نخواهند نشست، سعی خواهند کرد آن را در بخشی دیگر از این منطقه و یا به شکلی دیگر دوباره به جریان افکنند. حفظ انگیزه، حفظ هوشیاری، حفظ وحدت، زدودن هر پسماند خطرناک، کار فرهنگی بصیرت‌افزا و خلاصه، آمادگی‌های همه‌جانبه نباید فراموش شود» (امام خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۱).

به عقیده‌ی نگارنده بیان این نامه و پاسخ به آن از این جهت دارای اهمیت است که هر دو مفهوم آینده‌پژوهی و بحران پژوهی به صورتی هم‌زمان در آن‌ها ذکر شده است. به‌عنوان نمونه، کید دشمن همان درس گرفتن از گذشته است. حفظ هوشیاری به مفاهیم، توجه به زمان و درک صحیح از وقایع اشاره دارد و آمادگی همه‌جانبه، نظر به بحران پژوهی در سایه‌ی آینده‌پژوهی دارد.

کشورهای غربی با سرمایه‌های عربی موفق شدند چندین سال منطقه‌ی مهم جهان اسلام از سوریه و لبنان گرفته تا یمن و افغانستان را درگیر جنگی خانمان‌سوز کنند (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۳: ۱۷) و جوانان این کشورها و سایر کشورهای دوست را از پرداختن و برنامه‌ریزی برای آینده‌ی روشن محروم دارند و آتیه‌ای تاریک و مبهم را برای آنان ترسیم نمایند.

نتیجه‌گیری

مبحث بیان‌گر آن است که در آینده‌ی جهان اسلام، موضوعات پیرامون محور سیاست چرخش خواهند داشت. نکته‌ای که توجه به آن باعث می‌گردد عمق مسائل بیشتر مورد واکاوی قرار گیرند، نقش دولت‌ها در این محیط می‌باشد. دولت‌ها گاه قادر خواهند بود تا وقایع جوامع خود و پیرامونی را مدیریت کنند و بر آن تسلط یابند و گاه نیز از پرداختن به این مسئله درمانده می‌شوند. شیوه‌ی حکومت در اسلام بسیار متفاوت است، چراکه شباهتی به سلطنت و یا ریاست‌جمهوری‌های فعلی ندارد و اصول دیکتاتوری و فرماندهی به معنای تک‌صدایی را نیز دارا نیست. شیوه‌ی حکمرانی

اسلام متکی بر معنویت و آموزه‌های الهی است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: اتکا بر دین، معنویت، مردمی بودن، ظالم نبودن، اشرافی نبودن و سایر موارد مشابه. اما دین اسلام و آموزه‌های آن به‌عنوان دینی که مختص به زمان و مکان خاصی نیست، باید با بهره‌گیری از علوم همچون آینده‌پژوهی از بحران‌های آینده‌ی پیش‌روی خویش جلوگیری کرده و به سمتی پیش برود که آن را به‌عنوان دینی مورد پذیرش برای تمام مردم در سراسر جهان معرفی نماید. در این بین برنامه‌ریزی‌ها و آینده‌نگری‌های جریان مخالف اسلام با بهره‌گیری از گروه‌های تکفیری توانسته است تا حد زیادی فهم و درک پیروان سایر ادیان نسبت به اسلام را خدشه دارد نمایند و این امر تا حدی پیشرفته است که جهان اسلام نه تنها در عرصه‌ی فرهنگ بین‌الملل دچار مشکلات زیادی شده است، بلکه اکثر محافل سیاسی در دنیا نیز به‌نوعی عرصه را برای بیشتر این کشورها تنگ کرده‌اند.

پس بهتر آن است که کشورهای جهان اسلام به سمتی پیش‌روند که ضمن آینده‌پژوهی برای مسائل سیاسی خود و ملل تحت نظر، بحران پژوهی به‌منظور غلبه بر خطر افراطی‌گری توسط گروه‌های تکفیری را با بهره‌گیری از اصولی همچون درک، فهم و زمان‌خنی نمایند.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم
نهج‌البلاغه
امام خامنه‌ای. (۱۳۹۶). پاسخ رهبر انقلاب به نامه سرلشکر قاسم سلیمانی درباره پایان سیطره داعش. <https://khl.ink/f/38249>
امام خامنه‌ای. (۱۳۹۰). بیانات در دیدار فرماندهان نیروی هوایی ارتش. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=18989>
آدمی، علی و نیک‌نام، رضا. (۱۳۹۵). تأثیر تهدید گروه‌های سلفی - تکفیری بر امنیت هستی‌شناختی جمهوری اسلامی ایران. *مطالعات سیاسی جهان اسلام*، ۵ (۱۹)، ۱-۲۴
اخوان کاظمی، مسعود. صادقی، سید شمس‌الدین و نیکونهاد، ایوب. (۱۳۹۷). آینده‌پژوهی گروه‌های تکفیری و تأثیر آن‌ها بر منازعات منطقه‌ای در غرب آسیا. *پژوهش‌های راهبردی جهان سیاست*، ۶ (۲۴)، ۱۹۱-۲۱۴
اسپرینگر، توماس. (۱۳۷۰). *فهم نظریه‌های سیاسی*. فرهنگ رجایی، تهران: انتشارات آگاه.

- برن، ژان. (۱۳۶۳). *ارسطو و حکمت مشاء*. ترجمه ابوالقاسم پورحسینی، تهران؛ امیرکبیر.
- بل، وندل. (۱۳۹۱). *مبانی آینده‌پژوهی*. تقوی مصطفی و محسن محقق، تهران؛ موسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- بیانیه‌ی گام دوم انقلاب. (۱۳۹۷). امام خامنه‌ای (حفظ‌الله)؛ <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>
- پدارم، عبدالرحیم و طبائیان، سیدکمال. (۱۳۹۲). روندهای حاکم بر آینده جهان اسلام. *مطالعات سیاسی جهان اسلام*، (۵ و ۶)، ۲۴-۱۰.
- شهید سپهبد حاج قاسم سلیمانی. (۱۳۹۶). نامه سرلشکر قاسم سلیمانی به رهبر انقلاب درباره پایان سیطره داعش. <https://khl.ink/f/38253>
- حمیدی زاده، محمدرضا. (۱۳۹۰). نظریه زمان و آینده‌پژوهی بر اساس نظریه فهم و درک. *مطالعات مدیریت راهبردی*، (۶)، ۸۸-۱۰۱.
- حنفی، حسن و مرادی، مجید. (۱۳۸۴). چالش‌های هفت‌گانه جهان اسلام. *بگانه حوزه*، شماره ۱۷۳.
- هاشمی دولابی، قدیسه سادات. (۱۳۹۷). زمان در حکمت ارسطو و ابن‌سینا. *چهارمین کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی*، دانشگاه قم.
- زارعی، سعیدالله. (۱۳۹۹). ماجرای پیش‌بینی حاج قاسم درباره شکل‌گیری داعش. <https://farsi.khamenei.ir/others-dialog?id=47018>
- صابری، حسین. (۱۳۸۳). *تاریخ فرق اسلامی*. تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهی.
- علی‌پور، جواد. قیطاسی، سجاد و دارابی، مهدی. (۱۳۹۶). تأثیر اندیشه‌های ابن‌تمیمه بر خطوط فکری و خط‌مشی گروه‌های سلفی تکفیری، *اندیشه سیاسی در اسلام*، (۲)، ۶۲-۳۵.
- عیوضی، محمد رحیم. (۱۳۹۵). *آینده‌پژوهی سیاسی*. راهبرد، (۷۹)، ۱۹۸-۱۷۷.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۳). *پیام قرآن*. ج ۸، قم؛ انتشارات نسل جوان.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۰۲). *تفسیر صحیح از لاجرم الله*. <https://makarem.ir/main.aspx?typeinfo=25&lid=0&catid=23256&mid=246421>
- محمد شفیعی، محمدرضا. (۱۳۹۴). بحران و راهکارهای مدیریتی آن. *دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی*، ترکیه، استانبول.
- میری، سیدجواد. ابطحی، سیدمصطفی و پولادی، کمال. (۱۳۹۹). *روانشناسی پیدایش گروه‌های تکفیری در عراق*. جستارهای سیاسی معاصر، ۱ (۳)، ۹۳-۱۲۴.

هوشی سادات، سید محمد. (۱۳۹۳). داعش، میراث سیاست غربی - عربی. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات سیاسی.

- Elmandjra, M. (2004). How will the Arab World be able to master its own independent developments?. <https://english.kyodonews.net>; 2004/09/25
- Elmandjra, M. (2005). What future for Islam in Europe?. Valencia Chapter of the Club of Rome and the Islamic Cultural Center of Valencia; 2005/09/15
- Hempel, C. (1996). Explanation in Science and in History. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, pp. 7-33 .
- O'Toole, J. (2015). futurology social scienc . <https://www.Britannica.com/topic/futurology>; 2015/09/05.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy. (2021). Understanding. <https://plato.stanford.edu/entries/understanding/> ; 2021/05/06.
- Wan Zakaria, Wan Fariza Alyati. (2013). Mahdi Elmandjra and the Future of the Muslim World. International Journal of Islamic Thought, Universiti Kebangsaan Malaysia; vol 3; DOI: 10.24035/ijit.03.2013.009
- Zagzebski, Linda Trinkaus. (1996). Virtues of the Mind: An Inquiry into the Nature of Virtue and the Ethical Foundations of Knowledge. New York, Cambridge University Press; doi:10.1017/CBO9781139174763 .